

Peter Ulf Møller

A Cure for Tapeworm and Gallomania: Intra-European 'Occidentalism' in the Russian Comedy *The Brigadier* by Denis Fonvizin and in his *Travel Letters from France*

English Summary

Is Europe destined to remain a unit without unity, because of its endlessly differentiated cultural patterns and its divided, centrifugal past? This question seems to emerge as the bottom line of Hans Magnus Enzensberger's observations from seven European countries, in his famous *Ach Europa* from 1987. In the microstructure of the disunity, we find national stereotypes as an element of intra-European discourses. Roman Jakobson discussed the complex of intra-European reciprocal images from a structuralist point of view. He proposed a systematic study of »national characterology« as an element in the discourses and mentalities of the various European nations.

Inspired by both of these works, the present article is a minor investigation into a major area within intra-European relations, namely the east-west divide. It discusses two works by the Russian 18th century writer Denis Fonvizin, his comedy *The Brigadier* and his travel letters from France. Both are anti-western classics in Russian literature, greatly appreciated by conservative nationalists in Fonvizin's days, and later famously applauded by Dostoyevsky. However, for both works it turns out, somewhat paradoxically, that Fonvizin took inspiration from the arsenals of newly imported European ideas and literature. The travel letters offer several examples of stereotypical negative characterisations from Western travel writing about Russia now being used by Fonvizin to describe the French. Holberg's comedy *Jean de France* was popular on the Russian stage, and Fonvizin transferred the frenchified fop to a Russian setting with great success. Both of his works became tools for a budding Russian »Occidentalism« of the intra-European kind.

Peter Ulf Møller

Dr.phil. og professor emeritus fra Slavisk Afdeling ved Aarhus Universitet, nu adjungeret professor på Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier ved Københavns Universitet. Blandt hans publikationer kan nævnes doktorafhandlingen *Efterspil til Kreutzersonaten: Tolstoj og kønsmoraldebatten i russisk litteratur i 1890'erne*, København 1983 (engelsk udgave Leiden 1988); afsnittene om østeuropæisk litteratur i Hans Hertel (red.) *Verdens Litteraturhistorie*, 1-7, København 1985-93; *Strandet i Europa: En japansk skibsbesætnings oplevelser i Rusland 1783-1793*, København 2001. Han har redigeret *Reciprocal Images: Russian Culture in the Mirror of Travellers' Accounts* (= *Culture & History* 14, Oslo 1997) – og, sammen med Natasha Lind, *Under Vitus Bering's Command: New Perspectives on the Russian Kamchatka Expeditions*, Århus 2003.

Peter Ulf Møller

En kur mod bændelorm og gallomani

Intra-europæisk ‘occidentalisme’ i den russiske 1700-talsforfatter Denis Fonvizins komedie *Brigaderen* og hans rejsebreve fra Frankrig

»Europa er et fraktalt objekt«, lyder det i et fingeret interview til slut i Hans Magnus Enzensbergers *Åh, Europa*. Måske ikke lige det udtryk enhver straks tænker på, når Europa kommer på tale. Fremmedordbogen definerer en fraktal som en uregelmæssig linje eller overflade, der ikke kan beskrives inden for klassisk geometri. Den interviewede person ser det europæiske samfund som »irregulært helt ud i sin mikrostruktur«, men ønsker sig ikke andet end »en europæisk enhed uden enhed«. ¹ Sender man et hurtigt blik rundt i den aktuelle politiske EU-debat i medlemslandene, så forekommer tanken stadig vældig træffende. Alle vegne lader dagens europæere deres ambivalente blik vandre frem og tilbage mellem den fælles europæiske identitet og den egne nationale. Naboerne på »den lille halvø, som vi kalder Europa« (også Enzensbergers udtryk) har haft århundreder til at opdyrke forestillinger om hinanden og til at samle en mangetydig historisk scrapbog af erfaringer med andre europæere. Den er en del af Europas kaotiske struktur.

Edward Said og hans orientalisme (og siden den modstrømmende occidentalisme) satte fokus på den skyld, Europa har pådraget sig ved at opdage og ‘formulere’ de andre dele af verden. Hans idé om den magtfulde diskursive praksis, der presser en frit konstrueret billedverden ned over den ikke-europæiske virkelighed, holdt sit medrivende indtog på Vestens højere læreanstalter efter 1978. Men længe før imagologiens mekanismer fik den store bevågenhed som del af Vestens kulturimperialisme og koloniale skyld, har den virket på kryds og tværs inden for Europa selv. Modstridende stemmer har fra forskellige udsigtspladser, i øst og vest, i syd og nord gensidigt formet Europa som et fraktalt objekt, hvor netop den specifikke kombination af forskelligheder udgør den uforlignelige

enhed. I forskellige kanter af ‘fraktalet’ er der endog klare forskelle i brugen af selve ordet Europa. Nogle steder betyder Europa f.eks. kun Vesteuropa eller det kontinentale Europa eller resten af Europa ud over mit eget land.

Østeuropa som barbarisk modbillede

På den baggrund kan det ikke overraske, at Saids orientalisme let lod sig transponere til en intern europæisk orientalisme, hvor Vesteuropa fremstod som skaberen af diverse nedsættende og undertrykkende forestillinger om Østeuropa. I 1994 udsendte den amerikanske historiker Larry Wolff sin bog *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, hvor grundtanken, summarisk sagt, var at Østeuropa (inkl. Rusland) var blevet ‘opfundet’ af den franske oplysningsfilosofi i 1700-tallet som barbarisk modbillede til moderne vestlig civilisation. Østeuropa, ikke som term i sprogbrugen, men som en bestemt regional identitet, er naturligvis meget ældre end det 18. århundrede. Selvom regionens præcise grænser og identitetens nøjere indhold skiftede i tidens løb, kan man skelne et skelet af historisk kontinuitet. Det synes ikke urimeligt at føre vest-øst-sondringen i Europa tilbage til den antikke middelhavsverdens romerske og græske dobbelthed, der manifesterede sig i Romerrigets deling og fortsatte i kristendommens udbredelse til det barbariske Nordeuropa enten via Rom, på latin, eller via Byzans, især på kirkeslavisk.²

I 1997 fik Wolffs bog så følgeskab af den bulgarske historiker Maria Todorova's *Imagining the Balkans*, hvor hun lancerede begrebet *balkanisme* om en type vestlig diskurs, der skaber stereotype, overvejende negative forestillinger om Balkan. Begrebet er forskelligt fra, men alligevel tydeligt skåret over Saids orientalisme-læst. Ofrene for fordomme skabt af vestlige diskurser voksede således hastigt inden for Europas østlige egne ved slutningen af det netop overståede årtusinde.

Jakobsons nationalkarakterologier

Europæernes karakterisering af hinanden i skrift og tale tiltrak sig allerede i 1931 lingvisten Roman Jakobsons interesse. Den direkte anledning var en antologi af 70 russiske litteraters udsagn om Frankrig og franskmænd, fra 1700-tallet til nutiden, udsendt på et russisk emigrantforlag i Berlin.³ Jakobson, der dengang levede som emigrant i Tjekkoslaviet og var dybt engageret i Pragerlingvistkredsens strukturalistiske tænkning, fremsatte i sin anmeldelse af bogen nogle tanker om, hvad han kaldte *nationalkarak-*

terologi. Han fandt, at antologiens titel, *My i oni* (Vi og de), var korrekt, på trods af at alle bidrag handlede om 'dem' (franskmændene). Ret beset viste udsagnene nemlig mere om de russiske forfatteres nationalkarakterologi end om de beskrevne franskmænds. Men som grundlag for en videnskabelig undersøgelse af begrebet franskhed burde de fremmede (russiske) myter suppleres med franskmændenes egne myter både om sig selv og om andre. Den russiske myte om Frankrig ser Jakobson som et spejlbillede af russisk mentalitet, der må sammenholdes ikke blot med franske realia, med også med fransk mentalitet, som den kom til udtryk i netop de mangfoldige franske beretninger om Rusland. Jakobson havde tydeligvis blik for en mulig symmetri, en dialogisk struktur i karakterologi-diskursen.⁴

Intra-europæisk orientalisme og occidentalisme

Der har dog ikke altid har været nogen dialog i de indbyrdes forestillinger om øst og vest i Europa. I de vesteuropæiske rejseskildringer fra Rusland, der tog fart fra 1500-tallet, blev der grundlagt en specifik, internt europæisk 'orientalisme'. Selvom mange af forfatterne gjorde sig hæderlige anstrengelser for at skildre russisk levevis og samfundsstruktur objektivt, så fik de vestlige læsere af den populære rejsebogsgenre en regelmæssig repetition af en række overvejende negative russerklichéer. Disse viste sig forbavsende sejlivede og gjorde sig fortsat gældende i f.eks. danske geografibøger op til midten af det 20. århundrede (se Møller 1993).⁵

Russerne selv levede i nærmest komplet uvidenhed om, hvad vesteuropæerne skrev om dem, indtil Peter den Stores tid, dvs. begyndelsen af 1700-tallet. Men sammen med Peters 'europæiserende' reformer kom også bekendtskabet med Vesteuropas verdslige litteratur og dens genrer, som snart fik russiske udøvere. Hvad vestlige rejsebøger fra Rusland rummede af intra-europæisk orientalisme, kunne i længden ikke ignoreres og stå uimodsagt, selvom mange reformivrige russere også accepterede denne del af kulturimporten. Denne artikel handler om, hvordan en vest-kritisk diskurs, en intra-europæisk occidentalisme, gjorde sin entre i den nye russiske litteratur allerede få årtier efter den store reformators død.

Rusland er også Europa

Min samvittighedsfulde understregning af 'intra-europæisk' skyldes ikke alene, at begrebsparret *orientalisme* og *occidentalisme* i de seneste årtier sædvanligvis er brugt i forbindelse med Europas relationer til 'de andre', verden udenfor. Samtidig ønsker jeg nemlig at imødegå den udbredte,

men uhistoriske opfattelse at Rusland først ved Peter den Stores reformer blev en del af Europa.

Rusland har ca. samme type historisk adgangsbillet til Europa som Danmark. Begge lande opstod i de nordlige barbarområder, der så småt kom ind i historiens lyskegle i den tidlige middelalder, da de blev genstand for kristen missionsvirksomhed sydfra, hvor romerriget havde ligget i oldtiden, og hvor det østromerske eller byzantinske rige fortsat lå, med Konstantinopel som det bymæssige centrum for den tids europæiske civilisation.

Sprogligt kompliceres sagen af, at når russerne siger Europa, mener de som regel Vesteuropa, som de ikke selv tilhører. Gorbatsjov var en markant undtagelse, der protesterede mod lighedstegn mellem Europa og Vesteuropa, da han under perestrojkaen kaldte Europa »vort fælles hjem« og understregede at »Ruslands historie er en del af den store europæiske historie«. ⁶

Peters 'europæiserende' reformer

Hvad angår 1700-tallets modernisering af Rusland efter vesteuropæisk mønster, så var det en gennemgribende og hårdhændet proces, der for lang tid satte skel mellem samfundets adelige elite og den store, overvejende analfabetiske bondebefolkning. Den lå også til grund for modsætningen mellem *slavofiler* og *vestorienterede* (*zapadniki*), ⁷ som dominerede den intellektuelle debat i Rusland gennem det meste af 1800-tallet og stadig af mange russere føles vedkommende.

De mest dybtgående reformer kom ret sent i Peters regeringstid (1689-1725), på grund af den Store Nordiske Krig. Men signalet om forandring blev tidligt givet gennem en række forordninger til regulering af adelens udseende. Allerede i 1698 kom det berømte skægdirektiv, der forbød russernes traditionelt lange skæg, som herefter kun kunne bevares mod erlæggelse af en afgift til staten. Det fulgtes op med en række påklædningsdirektiver. Det første, af 4. januar 1700, påbød den mandlige befolkning »i Moskva og byerne« (undtagen gejstlige, kuske og bønder) at gå med frakker af udenlandsk snit. Det udvidedes i senere direktiver til alle byer i riget. Den påklædning Peter indførte var baseret på den franske adels klædedragt, der ved begyndelsen af 1700-tallet havde vundet udbredelse i de fleste europæiske lande. Til orientering udstilledes ved indgangen til Kreml giner iført den nye lovpligtige beklædning. Der kom også forskrifter for kvindedragter, især festtøj til repræsentative lejligheder, foruden forbud mod fremstilling af og butikshandel med traditionelt russisk tøj. Derved skabtes ikke blot en visuel udhævelse af tjenesteadel og statsap-

parat, men også af kløften til den store bondebefolkning, hvis klædedragt kun langsomt tilnærmede sig den herskende klasses.⁸

Opførelsen af den nye, vestlige russiske hovedstad Skt. Petersborg ved den Finske Bugt blev en monumental synliggørelse af det historiske kurskifte. I 1833 lancerede Aleksandr Pusjkin, i prologen til sit episke digt »Bronzerytteren«, metaforen om Skt. Petersborg som »vinduet til Europa«, der blev et eviggrønt symbol på Peters reformarbejde. I en fodnote rettede Pusjkin behørig tak til den italienske skribent Francesco Algarotti, der efter sin Ruslandsrejse 1738-39 havde skrevet, at »Petersborg er det vindue hvorigennem Rusland ser på Europa«.

Russisk national konservatisme

Som protest mod den ukritiske, næsegruse beundring for Vesten opstod der dog tidligt en national konservativ retning inden for den europæiserede russiske adel, der ellers netop var bærende i moderniseringen. Den søgte at holde på nationens egen værdighed og værdier. Den danske præst og ruslandsrejsende Peder von Haven mødte typen i skikkelse af kansler Aleksej Tjerkasskij og hustru i 1738. Kansleren selv ville høre, om Haven »kunde give ham nogen Raison, hvorfor det Russiske Sprog var ikke i lige saa stor Anseelse som det Franske eller Tydske«, og hustruen sagde ligeud, at »vi behøve ikke Tydske Sager eller Personer i Rusland« (Haven 2003, s. 196).⁹ Allerede midt i 1700-tallet står vi ved kilderne til en kritisk russisk occidentalisme, som den nye litteratur satte ord på.

Også til dette formål viste den vesteuropæiske litteratur sig at have egnede snitmønstre på hylde. Kritik og latterliggørelse af *gallomani*, dvs. udlændinges umådeholdne begejstring for alt fransk (dog specielt adelskulturen, de løsagtige sæder, moden og sproget) fandt i det 17. og 18. århundrede litterært udtryk i komedier i adskillige europæiske lande. Med engelske William Wycherleys *The Gentleman Dancing-Master* (1673) og dansk-norske Ludvig Holbergs *Jean de France* (1722) havde Europas nordlige periferi frembragt et par vittige, konservative protester mod den omsiggribende påvirkning fra den førende europæiske stormagt Frankrig med det toneangivende europæiske centrum Paris.¹⁰ Det skulle vise sig, at intrigen om den gallomane ynglings hjemkomst fra Paris til sine ordinære forældre og hans forlovelses forlis havde en stærk klangbund i Rusland. Handlingen havde potentiale til at forløse, hvad der lå mange på sinde om fransk anderledeshed og hjemlige fortrin, om skabagtighed og naturlighed, om ondt og godt.

Denis Fonvizin

En af de hyppigst citerede russiske forfattere i den antologi Jakobson anmeldte, var Denis Ivanovitj Fonvizin (1745-1792). Han hører til den russiske litteraturs kanon af klassikere, mest i kraft af to komedier, *Brigadir* (skrevet 1769, trykt 1783, på dansk *Brigaderen*, 1973) og *Nedorosl'* (skrevet 1781, trykt 1783, på dansk *Landjunkeren*, 1973). Trods forfatterskabets beskedne omfang tilkendes Fonvizin i skolebøgerne en banebrydende rolle for den satiriske samfundsskildring i russisk litteratur. I den tidligste danske fremstilling af den russiske litteraturs historie, ved Caspar Wilhelm Smith, fremhæves han som russernes »første nationale dramatiske Digter; først i hans to Komedier kunde en Russer gjenkjende sit eget Folk og finde sig hjemme. Det var det første Skridt til at skabe et selvstændigt nationalt russisk Drama [...]«. ¹¹

Internationalt er Fonvizin mindre kendt. Dansk-norske læsere der måtte nikke genkendende til navnet (en russificering af slægtens oprindelige tyske navn *von Wiesen*), vil formentlig især huske ham som en russisk beundrer og elev af Holberg. I sin korte selvbiografi, »Åbenhjertig bekendelse om mine tanker og gerninger«, beskrev Fonvizin, hvilken overvældende oplevelse han havde haft, da han under et besøg i Skt. Petersburg for første gang var i teatret og så en opførelse af Holbergs komedie *Henrich og Pernille*.¹² Kort efter fik han som ung student sin litterære debut med en oversættelse fra tysk af Holbergs *Moralske Fabler* (1751), under titlen *Basni nrvavoutjitelnye Golberga* (1761, 2. udvidede udg. 1765, 3. udg. 1787).

Holberg-påvirkning i Brigaderen

Begge Fonvizins komedier er inspireret af Holberg. Den første, *Brigaderen*, bygger tydeligt på Holbergs *Jean de France*, såvel i tema som i handlingsgang og persongalleri. Det blev første gang påpeget af den russiske litteraturforsker Aleksej Veselovskij¹³ og siden nøjere udredt i en række komparative studier af danske og norske slavister, ikke mindst Århus-professoren Ad. Stender-Petersens grundige artikel »Holberg og den russiske Komedie i det 18. Aarhundrede«. ¹⁴

I begge komedier vender en ung mand hjem til forældrene og den forlovede efter et udlandsophold i Frankrig. Hos Holberg er det den københavnske borgersøn Hans Frandsen, alias titelpersonen Jean de France; hos Fonvizin er det Ivanusjka (diminutiv af navnet Ivan, der svarer til Hans/Jean), søn af en pensioneret militærmand med rang af brigader. Både Hans og Ivanusjka er på kort tid blevet stærkt præget af det fran-

ske, i sprog, i udseende og i deres foragt for alt hjemligt, herunder den forlovede. Hans/Jean mener, at hans tilkommende, »Jeronimus' datter Elsebet«, har et ansigt der er for meget »à la Danois, à la Vimmelskaft«. Men værst er det, at hun taler dansk. Elsebet finder til gengæld, at Hans er »reent forstyrret« af sin udlandsrejse, og så er hun i øvrigt forlibt i den pæne unge københavner Antonius, som hun da også får til sidst.¹⁵ Tilsvarende har Ivanusjka intet til overs for Sof'ja – og vice versa. Hun elsker derimod den pæne unge russer Dobroljubov, som hun også får til slut.¹⁶

Intrigen, der fører til forlovelsens ophævelse, indebærer i begge komedier, at den gallomane yngling gør kur til en fransktalende kvinde. Hos Holberg er det Jeronimus' tjenestepige Marthe, forklædt som Madame la Flèche, en fornem pariserinde på gennemrejse i København (4. akt, scene 2 og 3). Fonvizin havde ved sin kulturelle omplantning af *Jean de France* udeladt Holbergs skælmske tjenestefolk, formentlig fordi de dårligt lod sig forene med hans stykkes landlige russiske godsejermiljø, hvor tjener-skabet typisk var livegne bønder. I stedet lod han en romance udvikle sig – og blive afsløret – mellem Ivanusjka og hans tilkommende svigermor (!), »Raads-Herrens Hustrue«, der også ligger under for gallomanien og beundrer Ivanusjkas importerede manerer:

»*Ivanusjka*: Madame, siig mig, hvormed fordriver I Tiden?

Raads-Herrens Hustrue: Ach, min hierte! Jeg dør her af Kiedsomhed. Og dersom jeg ikke hver Morgen plejede at tilbringe tre Timer med at pynte og kruse mig, var det lige got for mig, om jeg døde. Jeg frister blot mit Liiv ved det, at man tit skikker mig Hatte og Huer fra Moskva, som jeg bestandig prøver.

Ivanusjka: Efter min Mening ere Kniplinger og Blonder den skønneste Pryd for Hovedet. Pedanter troe, at dette kun ere Bagateller og at Hovedet – som de sige – bør prydes indefra, ey udefra. Men hvilken Dumhed er dette! Hvem Pokker kand see det, som blot findes udi Hovedet, og hvem seer ikke det, som pryder det udenpaa?

Raads-Herrens Hustrue: Det er sandt nok, min hierte; jeg har gandske de samme Sentiments om den Materie som Han. Jeg seer, at Han har puddret sit Hoved, men om Han har nogen Ting inde udi sit Hoved, det kan jeg, diable m'emporte, ey see!¹⁷

»*Ivanusjka*: Madame! I fortryller mig helt! [...] Min eeneste Ulykke er den, at du er Russerinde.

Raads-Herrens Hustrue: Dette, min Engel, er i Sandhed en stor Ulykke for mig.

Ivanusjka: Det er en saa stor défaut, at man kand ey forbedre den.«¹⁸

Brigaderen er oversat til dansk af Stender-Petersen i holbergpastiche, formentlig efter Vilhelm Andersens forbillede. Som de to citater viser, er Ivanusjka ikke alene om at repræsentere den gallomane dårskab. Hos Holberg udstrækker den enfoldige Magdelone sin moderkærlighed til at danse en menuet med Jean, mens hendes kuede gemal Frands grædende må synge melodien til. Men i det store hele er *Jean de France* en ren typekomedie, hvor naragtigheden er samlet i én central figur. Det er ikke i samme grad tilfældet hos Fonvizin.

Det understreges af, at Ivanusjka besynderligt nok ikke er komediens titelfigur. Det er derimod hans far, brigaderen, en militær bulderbasse af Jacob von Tyboes støbning. Faderen truer flere gange med at prygle franskheden ud af sin forlørne søn, og det er tydeligvis, hvad der venter Ivanusjka efter tæppefaldet. I komediens personkonstellation ligger brigaderens funktion således nærmere Jeronimus' end Frands' funktion hos Holberg. Uden at være noget positivt modstykke til den gallomane hovedperson er brigaderen hans mest iltre modspiller, og nogle af Ivanusjkas mest markante gallomane replikker falder i samtale med faderen:

»*Ivanusjka*: Mon cher père! Troer I, at jeg skal skikke mig deri, at I vil gifte mig med en russisk Jomfrue?

Brigaderen: Ey, hvad est du dog for en Franskmand? Jeg skulde mene, at du est fød i Rusland.

Ivanusjka: Paa mit Legemes Vegne er jeg nok fød i Rusland, det er des verre sandt. Men paa min Siæls Vegne tilhører jeg gandske den franske Krone.«¹⁹

Foruden Ivanusjka (hovedpersonen) og brigaderen (titelpersonen) er også brigaderens hustru en type med sin egen 'selvstændige' dårskab. Med sin naive moderkærlighed svarer hun til Magdelone hos Holberg. Men hvor Magdelone har godt styr på gemalen Frands (med trusler om sex-strejke), er brigaderfruen, hvad der i dag ville hedde, en voldsramt hustru. Hun optræder i enhver situation med en komisk, men også lidt ynkelig stupiditet, der har gjort karakterens russiske betegnelse, *brigadirsja* (brigaderens hustru), til et i hvert fald tidligere velkendt synonym for en aldeles uoplyst person fra landet.

»*Brigaderens Hustrue*: Men hvad er det du siger, Ivanusjka? Ere Menneskene i Frankrige ey af samme Beskaffenhed som alle andre Mennesker? Ere de da ey Russere?

Ivanusjka: Jeg siger, de ere ey af samme Beskaffenhed som I. Men

jeg taler ikke om mig.«²⁰

Forskelle i morale og klangbund

På trods af en ubestridelig lighed mellem de to komedier er der således også forskelle i struktur og betoning. Selvom begge komedieforfattere artikulerede en lidt provinsiel skepsis over for hvad der kom fra den europæiske metropol, var fænomenet 'gallomani' ikke nødvendigvis helt den samme figur i deres tankeverdener. Og selvom kritikken af gallomani vakte genklang hos publikum i begge de nordeuropæiske riger, var genklangen heller ikke nødvendigvis den samme.

Holberg lader til slut Jeronimus formulere en morale på vers:

»*Jeronimus*: [...] Af eders Søns Historie/ Eksempel man kand tage,/ Hvad nytter fremmet Land at see/ Før man faaer Skæg paa Hage./ See andre Nationer an,/ Hvor Ungdom bliver hiemme;/ Her eene strax af Landet man/ Skal ud for Dansk at glemme,/ At sætte Arv og Middel til,/ Og lære galne Sæder,/ Galanterie og Abe-Spil,/ En hoben Nymods Eeder [...]«²¹

Den holbergske version af gallomanien er med et snusfornuftigt fokus på økonomien. Udbyttet ved at sende en grønskolling til udlandet er ringe, men udgifterne store, og den hjemvendte får af begge grunde sværere ved at gå ind i den normale forsørgerrolle. Det franske ses fra et synspunkt, der må have været nærliggende for Holbergs københavnske teaterpublikum, om end ikke nødvendigvis for forfatteren selv, der jo valgte at lægge moralen i munden på en meget traditionsbunden borger. Selv havde Holberg som bekendt stort udbytte af sine rejser til Frankrig. Men han gik jo også i sit tredivte år, da han første gang var i Paris (1714-15). Tanken om at unge menneskers udlandsrejser oftest er fjolleri og spild af penge genfindes op gennem hans forfatterskab, f.eks. i epistel nr. 296, hvor den ældre Holberg direkte kommenterer sin komedie:

»[...] Paris er en stad, hvori man kan lære meget godt. Men vore unge herrer rejser ikke til Paris for at omgås fornuftige mænd og filosoffer [...]; de rejser til Paris for at konversere stadens modejunkere; det er dem der er deres lærere og professorer, og når de omgås dem, omstøbes de i en sådan form, at de vender ganske vanskabte hjem til deres fædreland igen [...] [Man] begriber derfor let, at de ophidses af et skuespil som 'Jean de France', hvor de ser deres dårligheder livagtigt afmalede, og hvoraf de kan lære, hvor ilde de har

anvendt deres udenlandske rejse. Jeg holder for, at samme komedie ikke kan spilles for ofte.«²²

Noget lignende kan læses i Holbergs forord til Peder von Havens *Reise udi Rusland* fra 1743, hvor forfatteren roses for at have rejst »udi det forsæt at lære selv og at instruere andre«, i modsætning til udlandsrejsende som »intet kand anføre til beviis paa deres udenlands reiser uden attestata fra de vexelerere, som havde remitteret dem penge, item nogle grimacer og nye fasons paa klæder«.²³

I *Brigaderen* er der ingen eksplicit morale, måske fordi der ikke er nogen tilstrækkelig agtværdig person til at fremføre den. Brigaderen selv, der ganske vist har Jeronimus' funktion som modspiller til den gallomane hovedperson, er moralsk set for kompromitteret, ikke alene på grund af hustruvold, men også fordi han gør kur til rådsherrens hustru (far og søn er her rivaler). Heller ikke i handlingsgangen tematiserer Fonvizin den økonomiske side af unge herrers udlandsrejser, på trods af at Ivanusjka's mor er komisk sparsommelig og fører husholdningsregnskab. Det værste ved gallomanien var åbenbart ikke de spildte penge. Værst, fra Fonvizins synspunkt, var måske den lave kønsmoral, der på skift fik tre af de fire ægtefæller på rollelisten, plus Ivanusjka, til at gøre kur på tværs af ægteskaber og forlovelse. Ivanusjka roser sig desuden af at have skrevet »omtrent 1000 billets doux«. Kun brigaderens hustru deltager ikke i det almindelige opspil til partnerbytte. Hun er nemlig så enfoldig, at hun, med betydelig komisk effekt, slet ikke opdager rådsherrens ihærdige kurmageri til hende. Man kan så indvende, at kun den spirende romance mellem Ivanusjka og rådsherrens hustru kan henføres direkte til de gallomane unoder. Men det er værd at huske, at alle personerne tilhører den nye europæiserede tjenesteadel og går klædt efter fransk maner. Et mere oprindeligt og ufordærvet Rusland er ikke repræsenteret på scenen, med mulig undtagelse af brigaderens hustru. Fonvizin satte monogami højt og indledte sine barndomserindringer med at fortælle om sin retlinede, kristne hædersmand af en far, der ikke kendte til sidespring i ægteskabet.²⁴ Måske derfor er de negative personer i *Brigaderen* så labile på det punkt.

Et træk ved parisisk livsstil, som Ivanusjka ser frem til at prøve, er *duellen*, der ikke figurerer i Holbergs version af det gallomane.

Under alle omstændigheder må Ruslands særlige udvikling i 1700-tallet have givet Jean de France-temaet en anderledes klangbund i Fonvizins hjemland.

Temaet var her indlysende forbundet med 1700-tallets hastige, topstyrede omdannelse af selve det russiske samfund. Ruslands første og største

beundrer af det vestlige udland, på sin vis dets første Jean de France, havde været ingen ringere end Peter den Store. Under sin første udlandsrejse, den såkaldte 'store ambassade' i årene 1697-98, stiftede Peter som Ruslands unge regent ved selvsyn bekendtskab med vesteuropæisk teknologi, kultur og livsstil.

Vestlige rejsende berettede om forandringerne i Rusland, men oftest på en nedladende måde. Til den intra-europæiske orientalisme føjede sig nu lærlingetemaet, som Just Juel, danske gesandt i Rusland 1709-1711, bramfrit formulerede som følger: »endskiønt de [russerne] nu noget lidt begynder i skickelighed at abe sig efter andre folck, og ere klædte i Franske klæder, og udvortis liidett høvlede, sticker dog bonden indvortes i dem«. ²⁵

Fonvizin tilhørte den konservative, nationale strømning, der må betegnes som mere fodslæbende end egentlig oppositionel i forhold til Ruslands forandring. Det var en ydmygende grundoplevelse for ham, da han engang som ung ville indlede en samtale i teatret med en jævnaldrende ung fyr, der imidlertid omgående tabte al interesse for ham, da han opdagede at Fonvizin ikke kunne fransk. Historien indgår i Fonvizins selvbiografi, og det er betegnende for forfatterens ståsted, at han ikke blot betonedede sin harme over at se russisk forkastet som talesprog mellem russere, men tillige drog den ræsonnable konsekvens, at han snarest måtte lære sig ordentligt fransk. ²⁶

Med bændelorm til Montpellier

Fonvizins ry som komedieforfatter byggede længe alene på *Brigaderen*. Det dannede publikum kendte ham som en vittig og skånselsløs kritiker af knæfaldet for Frankrig, da skæbnen pludselig sendte ham på to års rejse til netop Frankrig, fra 1777 til 1778. Sin begrundelse for rejsen leverede skæbnen med et lidt skævt smil. Fonvizins hustru havde pådraget sig en bændelorm, som den lokale lægekunst ikke kunne få bugt med. Efterhånden nåede hun til den overbevisning, at den kun kunne uddrives med førende fransk ekspertbistand. Derfor begav ægteparret sig tidligt i 1777 på rejse til Montpellier, der havde ry for sine dygtige læger, også med dette speciale. På tilbagereisen gjorde de også ophold i Paris.

Fruen fik faktisk en effektiv kur mod bændelorm, men den var drøj at stå igennem. Montpellier blev et bekosteligt mareridt af triste diæter, væmmelige medikamenter og klystersprøjter, konsultationer med talrige specialister. Det fremgår af Fonvizins franske rejsebrev, der også viser, at han selv imens gennemgik den ultimative kur mod gallomani. Hans beskrivelser af franskmænd og franske forhold er gennemgående stærkt

negative og gør i den forstand glimrende fyldest som modstykke til den vestlige rejselitteratur fra Rusland. Brevene var adresseret til familie og venner, blandt de sidstnævnte statsmanden, general Pjotr Ivanovitj Panin. De var næppe beregnet til publikation, men derimod nok til cirkulation, endda blandt folk med betydelig politisk indflydelse. Pjotr Panin var således bror til Nikita Panin, Katarina 2.s væsentligste udenrigspolitiske rådgiver 1763-81 og chef for Udenrigskollegiet, hvor Fonvizin var ansat som tjenestemand. Senere skrev Fonvizin en biografi om Nikita Panin.

Over for et sådant muligt publikum har Fonvizin gjort sig umage for at skrive med gnist og glød, og da russisk udenrigspolitik under Panin gik ud på at konstruere alliancer til modvægt mod Frankrig, var der ingen grund til at holde igen. Brevene byder da også på et rigt udvalg af skarpt formulerede kritiske iagttagelser. Nogle enkelte prøver følger her.

Fransk odør

Lugt er i rejseskildringer en ofte anvendt målestok for civilisation. Dårlig lugt indikerer lav hygiejne og ringe samfundsudvikling. I 1700-tallets rejseskildringer fra Rusland er de olfaktive indtryk ofte meget negative. Ifølge Juel, der igen er et kolerisk, men ingenlunde utypisk vidne, lugter russerne »så hæszlig og vederstyggelig, at hvor de ickun i et kammer eller stue har været udj 3 eller 4 dage, antænder de lufften saa gandske, at det stincker efter dem i lang tiid, saa mand ej kan være derudj«. ²⁷

Fonvizin var formentlig fortrolig med den type diskurs, i hvert fald lod han sine næsebor om at registrere, at han havde krydset grænsen til Frankrig:

»Da vi kørte ind i byen, blev vi ramt af en så modbydelig stank, at vi ikke kunne være i mindste tvivl om, at vi var ankommet til Frankrig. Kort sagt, intet andet sted har man så ringe begreb om renlighed, alt muligt bliver bare hældt ud af vinduerne og ned på gaden, og den der ikke ligefrem ønsker at blive kvalt, holder naturligvis sit vindue lukket«. ²⁸

Fransk ignorance

Russernes uvidenhed er en evergreen i flere århundreders vestlige rejse-skildringer og geografibøger. ²⁹ Men Fonvizin konstaterede hurtigt, at det stod langt værre til i Montpellier:

»Man forbløffes, kære søster, over hvor uvidende folk her er. Især

adelen aner ikke hvad der er op og ned. Mange hører for første gang, at der findes et Rusland, og at vi i Rusland taler et særskilt sprog, der er anderledes end deres. Menneskelig fantasi rækker ikke til at fatte, hvordan landet her, trods alle muligheder for oplysning, kan være så tæt pakket med ignoranter.«³⁰

Hvis Fonvizins søster, brevets modtager, havde *Brigaderen* i tilstrækkelig frisk erindring, ville hun have bemærket, at Fonvizin til illustration af franskmændenes uvidenhed gentog brigaderhustruens uvidenhed om Frankrig, *mutatis mutandis* (se ovenfor). Af al den franske uvidenhed fulgte naturligt, at udlændinge var nødt til at tale fransk, hvilket satte Fonvizins drøjt erhvervede franskkundskaber i et behageligt nyt lys:

»Her tager alle udlændinge franskundervisning og prøver på den måde at bevidne indbyggerne deres ønske om at lære deres sprog. Du vil ikke tro, hvor mange englændere her er, som ikke kan en tiendedel af det franske vi kan.«³¹

Under læsningen af denne passage har søsteren sandsynligvis tænkt på sprogsituationen i Rusland, hvor udlændinge bare forventede, at dannede russere kunne fransk og/eller tysk, et forhold der stred mod selvfølelsen hos den mest nationalt sindede del af den russiske adel, inkl. Fonvizin selv.

Franskmændene ejer ikke forstand

I et brev til Pjotr Panin, skrevet i Aachen under hjemrejsen, prøver Fonvizin at sammenfatte sine franske indtryk. Han er bl.a. nået til den konklusion, at franskmænd først og fremmest er overfladiske og impulsive, og at hverken dyd eller last stikker særlig dybt i dem:

»Franskmændene ejer ikke forstand, og hvis han gjorde det, ville han regne det for sit livs ulykke, for den ville tvinge ham til at tænke sig om, når han ellers bare kunne more sig. Fornøjelse er den eneste genstand for hans ønsker. Men da fornøjelser koster penge, bruger han al den fiffighed, naturen har forlenet ham med, til at skaffe sig dem. Fiffighed, der ikke er styret af fornuft, kan ikke afstedkomme andet end småtterier, og heri overgår franskmænd da faktisk også den øvrige verden.«³²

Fonvizins kritik af de europæiske forbilleder oses af trods mod lærlinge-

forholdet. Hans komedie *Brigaderen* og de franske rejsebrevne var deres tids skarpeste og vittigste formulering af en for mange russere nærliggende protest mod presset fra en vesteuropæisk kultur og livsstil, der tillige indebar en vidtrækkende fornægtelse af russernes egen kultur og værdighed. Da brevene efter forfatterens død blev offentliggjort i udgaver af hans værker, virkede de til yderligere befæstelse i russisk mentalitet af modviljen mod lærlingerollen i forhold til Vesten, af Ruslands status som det evigt efterslæbende udviklingsland.

Bifald fra Dostojevskij

En af 1800-tallets store russiske forfattere, Fjodor Dostojevskij, har i høj grad bidraget til Fonvizins ry som fædrelandsk kritiker af moderne europæisk civilisation. Da Dostojevskij selv i 1862 for første gang besøgte Vesteuropa, medbragte han som rejselekture Fonvizins værker og oplevede Tyskland, Frankrig og England gennem bl.a. denne læsebrille. Adskillige sider i hans egen, overordentlig kritiske rejseberetning, »Vinterner om sommerindtryk« (1863), er overvejelser over Fonvizins anti-gal-lomane skrifter, som han finder vækker dyb genklang i det russiske sind:

»‘Overvejelser kender franskmanden ikke til. Ja – at være belemret med overvejelser ville han anse for den største personlige ulykke.’ – Denne bemærkning er et lille århundrede gammel; den forekommer for første gang i Fonvisin’s *Breve fra Frankrig*, og – min Gud! – med hvilken fryd må han ikke have fæstnet disse ord til papiret! Jeg tør vædde på, at han, i det øjeblik han formede denne sætning, følte en sød kildren i sit hjerte. Og hvem ved – måske har vi efter ham alle sammen, tre-fire generationer efter hinanden, læst samme sætning med en vis nydelse. Vi ved godt, at alle den slags sentenser, som får ram på udlændingene, stadig har en uimodståelig tiltrækning for os russere.«³³

Når man i Vesten stadig kan blive forundret over den bølge af nationalisme og såret selvfølelse, der begyndte at vælde frem i Rusland i 1990’erne, samtidig med at landet endnu engang anerkendte en underudvikling i forhold til verden på den anden side af det gamle jerntæppe og kastede sig ud i endnu et radikalt moderniseringsforsøg efter vestlig model, kan det måske fremme forståelsen en smule at sætte denne reaktion i historisk perspektiv.

Noter

- 1 Hans Magnus Enzensberger: *Åh, Europa! Iagttagelser fra syv lande med en epilog fra år 2006*. På dansk ved Per Øhrgaard. København 1989, pp. 358-360.
- 2 For en diskussion af Wolffs bog, se Peter Ulf Møller: »Russian Identity as an East-West Controversy. Outlining a Concept«, in Fiona Björling (ed.): *Through a Glass Darkly. Cultural representations in the dialogue between Central, Eastern and Western Europe*, Lund 1999 (= *Slavica Lundensia* 19), pp. 1-6.
- 3 Ovadij Savitj et al. (eds.): *My i oni. Frantsija* [Vi og de. Frankrig], Berlin 1931.
- 4 Jakobson, Roman: »Der russische Frankreich-Mythus«, in *Slavische Rundschau*, Jahrgang III (Prag 1931), pp. 636-642.
- 5 Peter Ulf Møller: »Hvordan russerne er. Et stykke dansk mentalitetshistorie«, in Svend Aage Christensen et al. (eds.): *Danmark og Rusland i 500 år*, København 1993, pp. 104-131.
- 6 Mikhail Gorbatjov: *Perestrojka. Nytenkning i sovjetisk politik*, 3. udg., København 1989, pp. 207, 204. På russisk: »Европа – наш общий дом« og »История России – органическая часть великой европейской истории« (Mikhail Gorbatjov: *Perestrojka i novoje myshlenije*, Moskva 1988, pp. 203, 200).
- 7 Jeg bruger med vilje ikke ordet *occidentalister* til oversættelse af den russiske betegnelse for dem, der mente, at Rusland så vidt muligt skulle følge Vesteuropas udvikling og overvinde sin tilbagestående. Occidentalisme-begrebet reserverer jeg til den kritiske mod-diskurs til den internt europæiske orientalisme.
- 8 Boris A. Rybakov (ed.): *Otjerki russoj kultury XVIII veka*, tjast pervaja. Moskva 1985, pp. 343-345.
- 9 Peder von Hagen: *Reise udi Rusland. Første udgave fra 1743 med forord af Ludvig Holberg*. Genudgivet og kommenteret af Peter Ulf Møller og Jesper Overgaard Nielsen, Århus 2003, p. 196.
- 10 Se nærmere herom i Peter Ulf Møller: »Strangers in the North: Three embodiments of gallomania in comedies by Fonvizin, Holberg and Wycherley«, in Johanna Lindbladh et al. (eds.): *The Arts in Dialogue. Essays in honour of Fiona Björling* (= *Slavica Lundensia* 24), Lund 2009, pp. 179-198.
- 11 C.W. Smith: *Russisk Literaturhistorie fra Peter den Stores Tid til Begyndelsen af dette Aarhundrede*, Kjøbenhavn 1882, p. 323.
- 12 Denis I. Fonvizin: *Izbrannoje*, Moskva 1983, p. 255.
- 13 Aleksej Veselovskij: *Zapadnoje vlijanije v novoj russoj literature. Istoriko-sravnitelnye otjerki* [Vestlig indflydelse i den nye russiske litteratur. Historisk-komparative skitser], 2. reviderede udgave. Moskva 1896, pp. 71-72.
- 14 Ad. Stender-Petersen: »Holberg og den russiske komedie i det 18de århundrede«, in *Holberg Aarvog*, 1923, pp. 100-151, og 1924, pp. 142-187. Andet afsnit med undertitlen »Fonvizins forhold til Holberg« er genudgivet i Denis I. Fonvizin: *Brigaderen. Landjunkeren*, M. Østerby (ed.), København 1973, pp. 11-34.
- 15 Ludvig Holberg: *Komedier*. I udvalg og med introduktion af Jørgen Stegelmann, København 2000, p. 65, 60.

- 16 Navnet Dobroľjubov er formentlig en oversættelse til russisk af Liebhold, det navn Antonius havde fået i en tysk oversættelse af Holbergs komedie (Veselovskij 1896, s. 98).
- 17 Denis I. Fonvizin: *Brigaderen. Landjunkeren*, red. M. Østerby, København 1973, p. 42. På russisk: »Сын. Madame! Скажите мне, как вы ваше время проводите?
Советница. Ах, душа моя, умираю с скуки. И если бы поутру не сидела часов трех у туалета, то могу сказать, умереть бы все равно для меня было; я тем только и дышу, что из Москвы присылают ко мне нередко головные уборы, которые я то и дело надеваю на голову.
Сын. По моему мнению, кружева и блонды составляют голове наилучшее украшение. Педанты думают, что это вздор и что надобно украшать голову снутри, а не снаружи. Какая пустота! Черт ли видит то, что скрыто, а наружное всяк видит.
Советница. Так, душа моя: я сама с тобою одних сантиментов; я вижу, что у тебя на голове пудра, а есть ли что в голове, того, черт меня возьми, приметить не могу.« (D.I. Fonvizin: *Brigadir. Nedosrosl.* Moskva-Leningrad 1963, p. 30).
- 18 Fonvizin: *Brigaderen. Landjunkeren*, København 1973, p. 51. På russisk: »Сын. Madame, ты меня восхищаешь [...] Всё несчастье моё состоит в том только, что ты русская.
Советница. Это, ангел мой, конечно, для меня ужасная погибель.
Сын. Это такой défaut, которого ничем загладить уже нельзя.« (Fonvizin: *Brigadir. Nedosrosl.* Moskva-Leningrad 1963, p. 45).
- 19 Fonvizin: *Brigaderen. Landjunkeren*, København 1973, p. 53. På russisk: »Сын. Mon cher père! Или сносно мне слышать, что хотят женить меня на русской?
Бригадир. Да ты что за француз? Мне кажется, ты на Руси родился.
Сын. Тело мое родилось в России, это правда; однако дух мой принадлежал короне французской.« (Fonvizin: *Brigadir. Nedosrosl.* Moskva-Leningrad 1963, p. 47).
- 20 Fonvizin: *Brigaderen. Landjunkeren*, København 1973, pp. 56-57. På russisk: »Бригадирша. Как же, Иванушка! Неужели там люди-то не такие, как мы все русские?
Сын. Не такие, как вы, а не как я.« (Fonvizin: *Brigadir. Nedosrosl.* Moskva-Leningrad 1963, p. 52).
- 21 Ludvig Holberg: *Komedier.* København 2000, p. 80.
- 22 Ibid., p. 50.
- 23 P. v. Haven: *Reise udi Rusland. Første udgave fra 1743 med forord af Ludvig Holberg,* Århus 2003, p. 5.
- 24 Fonvizin: *Izbrannoje,* Moskva 1983, p. 248.
- 25 Just Juel: *En Rejse til Rusland under Tsar Peter,* København 1893, p. 91.
- 26 Fonvizin: *Izbrannoje,* Moskva 1983, p. 255.
- 27 Just Juel: *En Rejse til Rusland under Tsar Peter,* København 1893, pp. 101-102.
- 28 Denis I. Fonvizin: *Sobranije sotjinenij*, bd. 2, Moskva-Leningrad 1959, p. 418. På russisk: При въезде в город ошибла нас мерзкая вонь, так что мы не могли уже никак усомниться, что приехали во Францию. Словом, о чистоте не имеют здесь нигде ниже понятия, – всё изволят лить из

окон на улице, и кто не хочет задохнуться, тот, конечно, окна не отворяет.

Citaterne fra Fonvizins breve er oversat af mig – P.U.M.

- 29 Peter Ulf Møller: »Hvordan russerne er. Et stykke dansk mentalitetshistorie«, in Svend Aage Christensen og Henning Gottlieb (eds.) *Danmark og Rusland i 500 år*, København 1993, pp. 110-115.
- 30 Fonvizin: *Sobranije sotjinenij*, bd. 2, Moskva-Leningrad 1959, p. 423. På russisk: Удивиться должно, друг мой сестрица, какие здесь невежды. Дворянство, особливо, ни уха ни рыла не знает. Многие в первый раз слышат, что есть на свете Россия и что мы говорим в России языком особенным, нежели они. Человеческое воображение постигнуть не может, как при таком множестве способов к просвещению здешняя земля полнехонька невеждами.
- 31 Fonvizin: *Sobranije sotjinenij*, bd. 2, Moskva-Leningrad 1959, p. 422. På russisk: »Здесь все чужестранные учатся по-французски и сим способом стараются показать жителям желание свое узнать их язык. Не поверишь, сколько здесь англичан, которые ни в десятую долю и против нас по-французски не знают.«
- 32 Fonvizin: *Sobranije sotjinenij*, bd. 2, Moskva-Leningrad 1959, pp. 480-481. På russisk: »Рассудка француз не имеет и иметь его почел бы несчастьем своей жизни, ибо оный заставил бы его размышлять, когда он сможет веселиться. Забава есть один предмет его желаний. А как на забавы потребны деньги, то для приобретения их употребляет всю остроту, которою его природа одарила. Острота, не управляемая рассудком, не может быть способна ни на что, кроме мелочей, в которых и действительно французы берут верх пред целым светом.«
- 33 Fjodor M. Dostojevskij: *En forfatters dagbog*, København 2006, pp. 43-44. På russisk: »'Рассудка француз не имеет, да и иметь его почел бы за величайшее для себя несчастье'. Эту фразу написал еще в прошлом столетии Фонвизин, и, боже мой, как, должно быть, весело она у него написалась. Бьюсь об заклад, что у него щекотало от удовольствия на сердце, когда он ее сочинял. И кто знает, может, и все-то мы после Фонвизина, три-четыре поколения сряду, читали ее не без некоторого наслаждения. Все подобные, отделяющие иностранцев фразы, даже если и теперь встречаются, заключают для нас, русских, что-то неотразимо приятное.« (F.M. Dostojevskij: *Polnoje sobranije sotjinenij*, bd. 5, Leningrad 1973, p. 50).